

VI. A KERESZTÉNYSÉG MEGALAPÍTÁSA.

Az őshit nyomai. Görögkeleti kereszténység. Szent Gellért. Az aradi, szomboly-pankotai és köleséri főesperesség. Az első plébániák és apátságok. Az aradi prépostság.

A vármegye, mint intézmény, európai értelemben vett állam tagjává tette Aradot és Zarándot. Igazán európai szellem azonban ott is csak a kereszténység fölvetelétől fogva terjedezhetett.

A XI. század elejéig e téren nincsen nyoma Krisztus hitének. A délfelé a Szárazérig uralkodó Marótot a könyvhagyomány többnejűnek s így, ha nem pogánynak, mohamedánnak tartja. A Szárazértől délre Glád, majd Ajtony volt az úr, ki csak 1019 után vette föl a kereszténységet, akkor is görög módon. Amott Zarándnak, emitt Ajtonynak magyar kormánya alatt körülbelül szent István koráig virágozhatott az őshit.

Terem isten nevét gyanítjuk Terimtelek aradi falu (1256), nevében¹⁾; Tündér Ilona nevével egy töből származtatják Iltyó nevét²⁾. Táltosgyermekekben helyenként még mostan is hisz a nép³⁾. Arad közelében Bálványos falu állott⁴⁾, mely kétségtelenül valamely kőbálványtól vette nevét⁵⁾; 1396-ban Kereki közelében említik a Pogányeret, Gelvács vidékén a Fejér-Körös révénél 1438-ban az esküdtfát⁶⁾; Barrán (hajdan Aradban) ma is mutogatják a Sárkánytavat, melynek feneketlen mélységéből a sárkányt, a sötétség királyát, csak éjfél tájban idézhetik föl a kuruzsló banyák⁷⁾. Ma is szólnak még a regék olyan várakról, melyeket tündérek építettek.

Pécskán, melynek lakói különböző vidékről való magyarok, palócok s elmagyarosodott tótok, fennmaradt még a *haláltáncz* pogányszokása. Ha t. i. legényt, vagy hajadont temetnek, megtartják a lakodalmat; zene mellett indulnak el a halottas házból, temetés után a temető kapujában ráhúztatják

¹⁾ *Árpádk.* új okm. VII. 429. — ²⁾ *Ipolyi*, Magyar Mythologia, 90. »Kétségtelen eredetű tündéri nevünk — úgymond — Ilona; a nevet még a dús értelmű *il* gyöki származékaink: illat=odor amoenus, illik=decens, decor; illan=fuga clandestina akár a tündéri bájt, akár fényt vagy eltűnést érteve, magyarázhatnak. Helyneveink is, mint Iltyó Aradban« stb. Iltyó-tó Aradban már 1337 előtt a Csanád-nemzetségé volt. — ³⁾ Ilyennek tartottak egy Almás-Kamaráson 1882. július 6-án született nyomorék fiút is. — ⁴⁾ 1388-ból említi *Lakatos*, Arad, I. 32. 1607-ből Fábíán, I. 64. — ⁵⁾ *Ferney*, Keleti utazás, I. 101—6. — ⁶⁾ *Haan-Zsilinszky*, Békésm. okl. 44. — ⁷⁾ Történ. Adattár, II. 371.

a Rákóczit, melynek hangjai mellett ugrálnak; azután zeneszóval mennek vissza a halottas házhoz, hol esznek, isznak, tánczolnak; szóval lakodalmaznak¹⁾. A temetésnek egyik pogánymódja, a *halott égetése*, még később is divatozott Aradban; 1498-ban a sződi várnagy egy elfogott jobbágyot máglyán hamvasztatott el. A lótej használatának emlékét látszik megörökíteni a pécskai bethlehemesek tréfája:

«Ösmered-e pajtás azt a fejér vak lovat,
A kitől gyűjtöttünk hatvan akó vajat?»²⁾

A javas asszonyok, a magyar mythológiának is állandó alakjai, még koránsem veszték ki s épen a magyaroknál örvendenek legnagyobb tekintélynek³⁾. Kenéssel, ráolvasással, ráimádkozással, kuruzslással ügykeznek segíteni a betegen. Mindezek ma keresztény jellegűek, de lehetetlen föl nem találni bennök a pogánykorbeli vonatkozásokat⁴⁾. Boszorkánypereket nem ösmerek ugyan Aradmegyéből, de boszorkányokban hisz a nép ma is. Szent-György napján, főkép az Erdőháton, vadrózsaszálat tesznek az ablakba, a pajta és az istálló ajtajába, hogy a boszorkányokat, a ros szellemeket elűzzék⁵⁾.

Magyar beköltözők s a benn talált népségek mikor fordultak az egy Istenhez, teljes biztossággal nem lehet megmondani. A kereszténység megalapítása mindenesetre szent István korába esik. 1019 után — mint ösmertes — a Szárazértől délre eső vidéken parancsoló Ajtony Bodonyba (Viddinbe) utazott s megfogadta a görög császárnak, hogy népével együtt megkeresztelkedik, befogadja a hithirdetőket, ha a császár megsegíti szent István ellen. Ő-maga föl is vette Krisztus hitét s görögkeleti szerzetesekkel tért vissza hazájába. Marosvártt, ma is ösmert helyen, templomot építtetett számukra; ennél többet azonban sohasem tett a kereszténység terjesztésére. Régi hitét, hét feleségét megtartotta s nem tapasztalván a császár pártfogását, az új hittel sem törődött⁶⁾.

A büszke nemzetséfgőt tíz év mulva alázza meg a király. Vezére Csanád, ki azelőtt Ajtonynak főembere volt s maga is csak nem régen tért át a kereszténységre, megverte és megölte Ajtonyt s hadaival nemzetségének egész területét elárasztotta. A vidék apostola szent Gellért lett. Tíz szerzetest vitt magával, kik közül heten jól beszéltek magyarul. Marosvártt, vagy — mint utóbb nevezték — Csanádon róm. kath. templom épült, a görögkeleti szerzeteseket pedig Oroszlánosra (Torontálba) telepít-

1) *Kálmány*, Koszorúk az alföld vad virágaiból. II. 225—6. V. ö. *Ipolyi*, Magyar Mythologia, 561. De e szokást alkalmasint magával hozta a pécskai ember, ki most is a Sári-vizét, Tiszát emlegeti dalaiban. — 2) *Kálmány*, I. 16. — 3) *Parecz*, Aradm. 26. — 4) Aradmegye babonáit főkép *Varga* János tanulmányozta, ki a nép számára igen becses művet írt »Babonák könyve« cím alatt (Arad, 1877. — k8 r. 208 l.), mely jutalmat nyert az orvosok és természetvizsgálók nagygyűlése részéről. — 5) *Alexi*, A román nép boszorkányairól. (Arad és Vid. 1884. szept. 3.) — 6) *Karácsonyi*, Szent Gellért, 88—9.

tették át. De nem Aradra, mint sokáig hitték¹⁾; mert itt sohasem volt görögkeleti szerzet, mint a hogy soha nem tartozott Aradmegye a váradi — állítólag a XIII. században megszűnt — görögkeleti püspökséghez. Ily püspökség fölállítására szóba sem jött 1204-ig²⁾.

A nép, comeseinek vezetése alatt³⁾, tömegesen tódult Csanádra s a kis templom körül napokig türelmesen várt, míg a keresztelésben sor kerül reá. A hét magyar pap egész nap hitoktatással, szentbeszéddel, maga Gellért püspök pedig kereszteléssel volt elfoglalva; ez utóbbit még őskeresztény módon, víz alá való merítéssel eszközölték. A betonnal bevont és Csanádon újabban ismét föltárt őskeresztelő-medencze az aradi kereszténységnek is legősibb, legrésztelenebb emléke. Szent János ünnepén ismét nagy sokaság jelent meg Csanádon s a mise után száz férfiú járult a püspökhöz azon kérelemmel, hogy mivel ők egyházakat akarnának építeni, jöjjön közéljük s jelölje ki azok helyét.

A püspök el is ment. Előtte járt a magyarul tudó hét szerzetes, térítve s megkeresztelve a sátoztáborok, szállások pogány magyarjait; maga a püspök pedig személyesen mutatta ki az építendő templom telkét. Az ő apostoli működésére emlékeztet Giroltfalva és Geroldháza Aradmegyében a Maros mentén, melyek még a XIV. században is mint derék plébániák hirdették Arad népének a szent püspök neve⁴⁾ és emléke iránt érzett tiszteletét. Már első útjában megtérítette a csanádi püspökmegye s vele Arad népének legnagyobb részét⁵⁾, miért is hét főesperességre osztotta fel az egész egyházmegyét, s minden főesperesség élére egy-egy magyarul tudó szerzetest állított. Őt kell tehát az aradi főesperesség megalkotójának tekintenünk s azon apostoli férfiúnak, ki e vidéken a hitéletet szervezte⁶⁾.

A monostorok és egyházak alapításánál ketségkívül felhasználták a legyőzött pártvezér vagyonát is, melyet a szent király nagylelkűsége különben jobbadán Ajtony ivadékai kezében hagyott. A mint Zalában is épen a pogányság érdekeiért harczoló Koppány nevét viselte egy apátság⁷⁾, úgy

1) A legenda Strasius helynevét először *Pray* (Specimen hierarchiae Hung. II. 287.) »javította« Arasinusra, illetőleg Aradinusra. Őt követte *Katona* (Hist. Crit. I. 134.), *Cornides* (Vindiciae anonymi, 253), *Budai* (Polg. Lex. I. 498.), *Knauz* (Encycl. III. 657.) és *Jászai* (A magyar nemzet napjai az aranybulláig, 243.) Ez ellen I. *Karácsonyi*: Aradi prépostság. (Emlékkönyv, 81—2. l.). *Fessler* (Gesch. v. Ungarn, II. 35.) és *Balics* (id. m. II. 1., 106.) még 1136. táján is úgy beszél Aradról, mint melyet »jól megszállottak« a görögök. De ha Ajtony az egész nagy területen csak egy görögkel. monostort alapíthatott s ha csaknem azonnal róm. kath. irányban folyt tovább a térítés, mikor gyökerezhetett volna meg itt az óhit? — 2) *Siaguna* ellen Századok, 1878. — 734—5. és 1879. — 727—8. l. — 3) A legenda *Batthyánynál*, Sancti Gerardi scripta et acta, 327. — 4) Gellért, Gerhard, Gerold, Girolld, Gyirót egyazon jelentésű. — 5) *Batthyány*, 329., 346. — 6) A legrégibb hét főesperesség a székesegyházi, marosontúli, aradi, temesi, kevei (torontáli), krassai és sebesi. A magyarul tudó hét szerzetes neve: Krátó, Tázló, Albert, Konrád, Fülöp, Henrik, István. E hét férfiú közt kell keresnünk Arad első főesperesét. — 7) Koppanmonostor 1413-ból. DL. 10078.

viselte Ajtonyét a mai Aradmegye nyugati határa közelében, Csanádmegyében egy monostor¹⁾. Ezen korra esnék a bulcsi apátság megalapítása is, mely a Bold. Szűz tiszteletére történt²⁾.

A mai Aradmegye éjszaki részének egyházi ügyeit szintén szent István rendezte. A Tisza, a Körösök és a Maros közében nem alapított püspökséget, mert ott csak a Fejér-Körös mindkét partján, Zaránd síkságán laktak tömegesebben keresztények³⁾. Szent István, egyházi kormányzat tekintetében, az egri püspökséghez osztotta be őket. Tizedszedés jogával ruházta fel az egri püspököt Zarándban s neki adta Zsombolyt a Zsombolyhegyével, Pecsért s a Fejér-Körös vidékén Nevegyet vagy Nyüvedet⁴⁾. Az első sorban nevezett *Zsomboly*⁵⁾ főesperesség székhelye volt s főespe-

¹⁾ Achtunmonostor 1355-ből. Dl. 4643. — ²⁾ Tört. Adattár, II. 34. Dl. 29735. Az oklevelek azonban csak 1225-től említik. — ³⁾ *Bunyitay*, A váradai püspökség tört. I. 22—23. l. — ⁴⁾ Az 1261. évi oklevél (*Fejér*, Cod. Dipl. IV. 3., 40.), melyben IV. Béla megerősíti az egri püspökség kiváltságait, nyíltan említi, hogy mindezt szent István ajándékozta oda. — ⁵⁾ Nevét sokféleképp írják. 1241-ben Zombor (*Fejér*, IV. 2., 26.), 1255. Sumbun (*Árpádk.* új okm. VII. 407.), Sumbur (*Fejér*, IV. 2., 396.), 1261. Sombol (u. ö. IV. 3., 40.), 1278. Zsumbur (U. o. V. 2., 403.), 1291. Sumbul (*Századok*, 1883. — 589.) stb. Tehát már csak az Árpádkorszakban is rendkívül sok eltéréssel írták, pedig kétségtelenül mind egy helyre, mert az egri káptalan ugyanazon főesperességre vonatkozik. Én azt hiszem, egészben véve Zsomboly a helyes kiejtés. Így írják 1261., 1291., 1302. (*Századok*, 1883. — 589.), Egyházassombolynak 1477-ben (Dl. 17902.). Sombol 1518-ban (Dl. 30279.) 1559-ben (Orsz. lt. NRA. fasc. 1763. nro 43.), 1561. (a Földváry-féle összeírásban), 1564-ben (*Századok*, id. h. 592.), 1650-ben (NRA. fasc. 1862. nro 47.), 1651. (Orsz. lt. XXV. Lib. Reg. 330—2. l.). Némelyek szerint a mai Simánd területén feküdt (*Századok*, id. h. 592.), *Csánki* szerint (Magyarorsz. tört. földr. I. 749.) a megye ény-i vidékén, de mindenesetre a Borosmegyer, Pankota és Világos közti vidéken, mert mindig e tájon említik az oklevelek. A P. *Willius*-féle XVI. századbéli (Danubius fluminum Europaeorum princeps) térképen (Lanfranconi Enea gyűjteményében) »Aradt« és »Czur« között Chalyatól (Csála) délnyugatra Zarándmegyében közvetlenül a Maros mellett van egy Zombor. (Szerinte Csála és Pereg is Zarándban feküdt s a megye e két hely, illetőleg Csúr és Zombor közt, délnyugatfelé a Marosig terjedt). *Sambucus* térképén (Ungariae loca praecipua recens emendata, 1579., u. a. gyűjteményben) Vilagoszuertől (Világosvártól) és Simándtól délnyugatra, szintén a Maros mellett Scharadaliában (Saradaliában): van Zombor. *Mercator* (Cosmographia, 1606), bár részletesebb, nem tünteti föl s a XVII. századbéli térképeken — Aradban — már egyáltalán nem találom, kivéve *de Wit* híres atlaszát (Regnum Hungariae, u. a. becses gyűjteményben), hol Orodmegyében, Csúr és Csála, illetőleg Csanád és Arad közt épen a Maros mellett van bejegyezve. Ebből is látszik, hogy nem vették egynek a mai Kis-Zomborral. Én azt hiszem, hogy Zsombolyt Galsa és Muszka határában kell keresni; ott van a *Zsimboja* nevű, mintegy 420 hektár területű rét, (*Vályi*, Magyarország. leírása, II. 11. l. és *Fábián*, Aradm. leír. kézirathban, II. 102.), mely egyrészt a világosi határban levő Vonta nevű dűlőből, másrészt pedig a muszkai szőlőhegyekről lejövvő patakokból kap vizet. Magyarát, Muszka, Pankota és a Kis-Úri-hegy közt egy határrészt a magyarok most is Sombolynak neveznek. Muszka délkeleti részén, egy dombon, mely két mély völgy összefolyása fölött fekszik, a múlt század végén sánccokkal körített épületromok fölé emelték a Buday-, most gr. Wenckheim-féle borházat. Ennek mintegy 30 m. hosszú s 10 m. széles, faragatlan terméskőből elég magas boltozattal épített száraz és igen hideg pinczjét készen találták s most is

resei az egri káptalan tagjai egészen 1337-ig, mely időtől kezdve *pankotai* főespereseknek nevezték őket. Ezen zombolyi, majd pankotai főesperesség területe és hatósága majdnem az egész Zarándmegyét (a mostani Aradnak éjszaki nagyobb részét) magában foglalta¹⁾.

A vallásosság erősebb alapokon állt a csanádi egyházmegyében, hol szent Gellért, majd — ennek vértanú-halála után — *Mór* püspök a pogányság hullámszámai közt is bölcsen kormányozta szent Péter hajóját. Péter, Aba Sámuel és I. Endre idejében (1041—1046.) ugyan jelentékeny politikai elhatározások indultak ki Csanádról s képzelhetetlen, hogy ennek közvetlen szomszédja, Arad nem érdeklődött volna a nemzet nagy törekvései iránt; másrészt azonban semmi nyoma, hogy itt egy perczre is megingott volna a hitben való állhatatosság.

Más viszonyok voltak a Szárazértől éjszakra.

Zerénd fiának, Kupa vagy Koppány somogyi vezérnek nagy rokonsága volt ama tájon. A család emlékét ma is őrzi Csanádban, Arad határán Kupa, magában Aradban — a régi Zarándban — Zaránd s a két Zerind. Rokonai éltek e tájon Gyulának, Erdély föllázítójának s Abának, kit, mivel keresztényné lenni nem akart, szent István elevenen temette-

használgák. Az épületet igen mély (ma is 4 méteres) árok körítette, mely egyhelyütt oly közel jut a pinczéhez, hogy mellette csak bajosan haladhat el egy kocsi. A nép az egészet egy régi zárda romjainak tartja. Ilyen zárdáról azonban sehol sincs emlékezet. Én azt hiszem, hogy itt a zombolyi főesperesség temploma s épülete állott; itt lakott az Egerben tartózkodó főesperes helyettese s e pinczében gyűjtötték össze az egri püspököket illető börtizedet. Magát a hegyet alkalmasint Zsombolyhegynék nevezték, mint ezt az 1261. évi említett oklevél is mondja s ennek aljában (a mostani Zsimboja-mocsár szélén, közvetlenül Galsa és Muszka közt) feküdt maga Zsomboly helység. Hogy idebb éjszaknyugaton — Simánd felé — nem feküdhettek, mint mások gyaníttják, az oláhok által kissé eltorzított helyneven kívül az is bizonyítja, hogy hegy mellett épült, míg Simánd síkon áll, hacsak a közepén levő s őskori telep gyanánt ösmeretes Kúnalmot nem veszszük hegynek.

¹⁾ L. *Kandra* Kabos: A zarándvármegyei főesperesség. (Századok, 1883. — 586—592. l.); *Balássy* Ferencz: Válasz Kandra Kabosnak a zombolyi főesperesség kérdésében. (U. o. 1884., 543—550.) Nagy elméiell vitatja, hogy volt egy külön Szerencsvármegye, melynek területével összeesett a zombori főesperesség s melyet csak azután szüntettek meg, midőn Szerencsvármegyét tényleg Zemplénhez csatolták. *Kandra* ekkor fölvetette azt a kérdést: »Volt-e Szerencsvármegye?» (Századok, 1885. — 241—251. és 326—344. l.) s azon eredményre jutott, hogy »Szerencsmegye és a vélt zombori főesperesség közt távolról sincs kiterjedési azonosság s így Zombor terminológiája helytelen, Szerencs-területe meg nyomtalan.« (344. l.) Képtelenségnek tartja, hogy a zempléni területen két főesperesség állhatott volna fel, első cikkének tételeit tehát továbbra is vallja. Magának a pankotai főesperességnek területéről kitűnően értekezett *Balássy* Ferencz. (Egri Egyházmegyei Közlöny, 1875., 15—19. sz.) A Balássy és Kandra közt folyt érdekes vita előtt is nagyon elterjedt az a vélemény Aradban, hogy a pankotai apátság romjait a világosi vár közelében, a régi Kálvária-hegyen kell keresni. Az apátsági templom romjait azonban azóta felfedezték Pankotán s így a régibb főesperesi templomot kell érteni e távolibb vidék temploma alatt. Lényeges benne épen az, hogy egy pankotai egyh. institutiót Pankotán *kívül* keres a néphit s így a főesperességi székhely vándorlásának halvány emlékét mégis megőrizte.

tett el; a szent király halála után pedig a szomszéd Bihar területén Vata és Kórógyi állottak a keresztényellenes mozgalmak élén. Csak 1047 után következhetek nyugalmasabb idők, midőn Béla herceg a Tiszavidék ura lett. Ő és fiai (Géza, László, Lambert) gyökerezteték meg ott Krisztus hitét s e vidéken fejlődött a magyar keresztény erények mintaképvé László.

A Tiszántúl a Szárazérig, a zástyai apátságot kivéve¹⁾, a XI. század első nyolcz évtizedében nem találunk egyházi alkotásokat. Ezeknek sorát szent László nyitotta meg. Ő alapította a váradi prépostságot s ő fejlesztette azt püspökséggé²⁾. E tette közvetlenül érdekli a mai Aradmegyét, mert a püspökség számára Bihar- és Békésvármegyén kívül Zarándnak a Fejér-Körös jobbpartján levő részét is átengedte; úgy, hogy a zombolyi főesperességet századokon át elválasztotta anyaegyházától, az egri püspökségtől, a váradi dioecesis. Zarándnak tehát a Szartos és a Fekete-Körös balpartjától dél felé a Fejér-Körösig terjedő mintegy 5□ myriameternyi része a váradi 6 főesperesség közül a legdélibbhez, t. i. a *kölesérz*hez tartozott³⁾. Ez alakításban két dolog tűnik fel. Az egyik, hogy az egy Zarándmegye tényleg két egyházmegye közt oszlott meg; s a másik, hogy a tizedet, némi csekély kivétellel, mégis csupán az egyik, t. i. az egri

1) *Zásty* holfekvésének kérdésével legtűzetesebben idáig *Foltin* János (A zástyai apátság. Eger, 1883. — 8 r., 174 lap) foglalkozott s ő az 1067-ben alapított apátságot Szabolcsban, a mai Halász helyén kereste. Ugyanazon évben *Rácz* Károly is (Történ. Értes. 97—111. l.) fölvetette Zásty helyének kérdését. Legfőbb érve Foltinnal (11. l.) szemben, hogy Zásty, mint helynév, igenis előfordul a Szentkláray »Száz év Délmagyarország történetéből« című munkájának 1723-ból és 1778-ból való térképén Aradmegyében, a Maros jobbpartján, Szentgyörgy, Mondorlak és Csolda közt a csicséri Háda-szigeten. *Pesty* Frigyes (u. o., 166. l.) ezt figyelemreméltónak ismerte el, de kijelentette, hogy névrokonságról is lehetvén szó, felette sokat — egyedül e körülményre — nem lehet adni. S kiemeli, hogy az elősorolt püspöki jószágok mind Heves-, Borsod- és Újvármegyében terültek el s így nincs jogunk azokat Aradban keresni; végre pedig, hogy a zástyai és bizerei apátságot egynek venni nem lehet. Egyébként a holfekvés kérdését eldöntetlennek tartotta. Erre *Foltin*, kimutatva *Pesty*nek is azon tévedését, hogy egy Szajolra vonatkozó adatot Zástynál idéz és fölemlítve, hogy az apátság birtokai valóban legnagyobb részben Szabolcsban feküdtek, hogy a helynevek vándoroltak s hogy a Zásty nevet tényleg Szabolcsban is ösmerték, állításait fenntartotta, (U. o., 1884., 25—28. l.), mint *Rácz* Károly is fenntartotta a magáét. (Alföld, 1884. május 21.) Érveinek tarthatatlanságát, elég szenvedélyes hangon, *Karácsonyi* János mutatta ki. (*Tört. Adattár*, 128—133. l.) Szemére vetette, hogy neveket elferdített (pl. az 1723-i térkép *Zcycher*, vagyis Csicsér nevét Zástyérnak, Balát Csálának, Tekeres-Csigert Székeresnek, Bizerét Csicsérnek írta) s bizonyítgatta, hogy a csicséri szigeten Bizere állt. Ezek után Zásty történetére nem terjeszkedhettem ki. — 2) *Bunyitay*, id. m. I. 29—35. — 3) Az eredetileg 1374. táján keletkezett váradi chartularium Vadászt, Jenőt, Csubát politikailag Zarándmegyéhez, egyháziilag azonban Váradhoz számítja. (*Batthyány*, Leges eccl. III. 233.) Ha 1467-ben Szintyét s az 1552. évi adókönyvekben a váradi káptalannak s püspöknek a Fejér-Körös jobb partján levő birtokait mégis Biharban sorolják föl (l. *Bunyitay*, id. m. III., 11.), ezt csak könnyebb kezelés kedvéért tették, mert a hiteles oklevelek egész sora tanúskodik arról, hogy különben mindig Zarándban feküdtek.

püspökség szedte¹). Az első vármegyék alakításával, mint láttuk, a főesperesség megalkotása együjtjárt; ha most szent László az egy Biharmegyét 3 s Békést 2 főesperességre oszthatta, s Bihar legdélibb és Zaránd legéjszakibb részéből még egy külön főesperességet hasíthatott ki, e körülmény mutatja, hogy a vezérnek itt már adott viszonyokkal kellett számolnia.

Szent István és szent László mindenestre megszabta azon határokat, melyek közt a középkori Aradban és Zarándban az egyháznak működnie kellett. Az első templomok szokás szerént fából készültek s mint másutt, itt is gyakran megtörténhetett a XI. században, hogy a sátrakban tanyázó magyarok odahagyták templomaikat, vagy hogy azokat is magukkal költöztették. E korszakról nincsenek írott emlékeink s nincs egy plébániánk sem, melynek eredetét első királyaink koráig vihethők fel. E küzdelmes kornak legrégebbi meglevő tanúja talán az a bekarczolt keresztel ékesített agyag talizmán, melyet — a mai Székudvar és Pél vidékén — nyakában hordott tulajdonosa²). Nem jutott-e eszébe az új jelvénynyel ellátott régi talizmán csokolgatása közben az elhagyott ősvallás? S megnyugodott-e benne olykönnyen, hogy míg maga agyagkeresztet hord, tizedet fizessen az aranykereszt viselőinek?³)

Ez utóbbiak száma csakhamar gyarapodott Arad vidékén is. A XII. és XIII. századból már oklevelek szólnak apátságokról és prépostságokról s aránylag szűk területen számos nevezetes egyházi intézmény emlékét őrizték meg. Alapíttatásuk nemcsak a hitélet fejlődését, hanem a nagybirtokok terjedését, az urak áldozatkészségét is bizonyítják. Szent Gellért, ki oly apostoli módon buzgólkodott, hogy alkalmas papokat neveljen egyházmegyéje számára, Aradban is célját érte. Az Árpádok idejében mintegy 30 plébánia tartozott az általa szervezett aradi főesperességhez⁴) s az egyszerű fatemplomok helyett több helyütt emlékszerű templomokba gyülekezhettek kereszteltjeinek ivadékai.

Aradmegye *legrégebbi plébániája*, melyet, mint helységet, már a XII. század közepe táján említenek, *Mikelaka*⁵). Vele egyidőben van szó Vonuk, Novák, Gyarak (Gyorok), Hék, Ség, Csemperlaka, Milona, Abád, Bán pusztája, Ösztövérd, Hodosd és Geled (Gyelid) helységekről⁶) s kevésbé megbízható alakban Zengő, Csuma, Csila és Tamási birtokokról; azonban egy oklevél sem bizonyítja, hogy az Árpádkorban külön lelkipásztorok működtek volna bennök.

1) *Bunyitay*, id. m. III. 11. 1. — 2) *Kis-Szabó* János ajándékából a békésm. muzeumé. — 3) Pécskán a nagy sáncz közelében kövekkel kirakott s mintegy öt cm. hosszú, állítólag igen régi aranykeresztet talált *Hegyes* János. A kereszt elkallódván, koráról semmit sem mondhatunk; de főlemlfem, mint Arad egyetlen ilyenmű leletét. — 4) Ennyit említ az aradi főesperességben az 1333. évi pápai tizedjegyzék. (Monum. Vaticana, I. 1., 146.) — 5) Itelaka vagy Mikelaka Vonukkal együtt az aradi prépostság örökös, tehát még az alapítótól adott jószágá volt. (*Fábián*, I. 226. és *Tört. Adattár*, II. 138.) — 6) *DI*. 31121.

Az aradi főesperes talán kelleténél is többet tartózkodott Csanádon, a püspökség székhelyén, úgy, hogy csak időnkint látogatott el kerületébe. A kereszténységnek azonban biztosabb középpontjai is voltak itt már a XII. században is. Ilyen volt a Temesközben az *eperjesi apátság*, mely a mai temesi Féregyháza helyén állott. 1135. táján jószágait a Maros vidékén, Hék, Ség, Milona, Csemperlaka, Hodosd és Deszk vidékén említik¹⁾. 1233-ban még 3000 kőso évenként való szállítására nyert jogot II. Endrétől. Az 1569. évi zsinat az ismeretlen apátságok közé sorolta. — Úgy látszik, a tatárjárás idején pusztult el, mint apátság; magát a falut azonban 1511. decz. 3. Eperjes-Fejéregyháza néven írják²⁾. Benedekrendi apátság lehetett ép úgy, mint *Bulcs*, mely már közvetlenül a Maros mellett feküdt s romjai a mai Bulcs mellett most is láthatók. Apátsága állítólag még szent István korában keletkezett; okleveles nyomai azonban csupán 1224-től vannak³⁾.

A Marosnak az alföldre való érkezésénél csak a XII. század első felében keletkezett két olyan egyházi intézmény, mely körül a vidék kereszténysége tömörülhetett. Az egyik a boldogságos szüzzről nevezett *bizerei* benzés apátság⁴⁾ s a másik a szent Márton tiszteletére emelt *aradi* prépostság és társaskáptalan.

Bizere a mai Glogovácz területén feküdt⁵⁾, a Maros mellett, melyen

¹⁾ Dl. 31121., a csanádi káptalannak vak Béla privilegiumát Zsigmond után átíró patens levelében, 1405. — Ugyanott szó van egy *Sode* apátról, kinek jószágai Sápkerék és Sáp közt esett. Ez oklevél azonban, bár az aradi káptalan birtokairól s a Temes vizéről szól, a határjárásban dömösi és karasznai várat s ruthéneket említ, úgy, hogy szavait nem mertem a Maros-Temes közére vonatkoztatni. — ²⁾ Tört. Tár, 1890., 338. l. Ez adat megjelenéséig, megvallom, magam is Lippától keletre kerestem az apátság helyét; most azonban behozonyítva látom (egyrészt a szomszédság, másrészt a kettős név felemlítése által), hogy Aradban hajdan két Eperjes volt s hogy az apátság maga a Temesközben feküdt, mire ott nagyobb szükség is lehetett, mint Bulcs közelében. — ³⁾ *Féjér*, III. 2., 25. — ⁴⁾ *Fuxhoffer* szerint (Monasterologia, I. 284.) »hujus nec origo, nec locus (?) satis noscitur.« *Balássy* szerint (Magyar Sion, VI., 336—350. l.) talán már a XI. században, legkésőbb a XII. század első felében alapították. *Balics* (A róm. kath. egyh. tört. Magyarországnak. II. 2., 167. l.) az ő fejtegetései után sem nyilatkozik az alapítás koráról; alapítóját ismeretlennek mondja s adatokat csak 1225. óta közöl róla. — ⁵⁾ A csicséri Háda-szigeten kereste *Fábúán* (id. h.), *Fényes Elek* (Magyarorsz. stat. IV. 467), *Otványi Pál* (A csanádi püsp. megye birtokviszonyai, 89. l.). Ellenben Gyula határában, a szent-benedeki pusztán kereste *Mogyoróssy* (Gyula hajdan és most, 105. l.) s utána indúlva *Rupp* (Magyarország helyr. tört. III. 67. l.), nem vevén észre, hogy egy, a csanádi püspökséghez tartozó apátságot Békésmegyében (mikor még az egri egyházmegye is közbeesett!) nem volna szabad keresnie. *Pázmány Péter* (*Péterffy*nél, Concil. Regni Hung. II. 273.) és *Szentiványi* (Miscellanea, 1702. I. 105.) csak általában említik, hogy Aradban feküdt. *Lázár deák* Magyarország 1528. évi térképén (egyetlen példánya gr. Arponyi S. könyvtárában), ép úgy, mint *De Witt* Frigyesnek 1688. évi térképén (Hungariae novissima delineatio, *Lanfrancoi* gyűjt.) Lippától éjszaknyugatra, Illiz (Pálülése, azaz Paulis) táján találjuk Biserét. Ezen, általa különben figyelembe nem vett adat még jobban igazolta *Karácsonyit*, ki (Történ. Értesítő, 1884. 131—2. és Békésm. tört. társ. évk. X. 29—30.) 1507—1522. évi oklevelekre hivatkozva bizonyítgatta,

apátjai utóbb vámot szedtek, bár illetéktelenül¹⁾. Alapítóját s legrégebb történeteit nem ösmerjük.

Aradon a prépostságot II. vagy vak Béla alapította 1135 táján²⁾. Nem szerzetesek, hanem világi papok részére alapította s így már eleve társas káptalannak (*capitulum collegiatum*) s nem monostornak szánta³⁾. A király bőkezűnek mutatkozott s «fölötte hosszadalmasan» sorolta föl a prépostságnak és káptalannak adott kiváltságokat⁴⁾. Ezek közé tartozhatott a tüzesvasítélet és az oklevelek hitelesen való kiadásának joga is⁵⁾. Ősi birtokainak csak egy részét ösmerjük ugyan, azonban, ha utóbb igen sokat kellett is szenvednie a világiaktól, egészben véve gazdagnak és tekintélyesnek mondhatjuk a káptalant és prépostot.

Ez alapítással körülbelül egyidőben lép nagyobb világosságba Arad megye politikai története is.

hogy Bizere Sződi (Schöndorf) és Csolt szomszédságában, tehát a mai Csicséren feküdt, hol romjai — melyeket Rácz K. a zástyai apátság romjai gyanánt rajzolt le (Tört. Ért. 1883. III. füzet) — mai napig is láthatók, míg a Gyula mellett levő Alabián csak 1700 után nyerte a maga Bizere nevét. (Békmém. évk. X. 31.) A hádaszigeti romok közt azonban semmi nyoma sincs nagyobb szerű templomnak, a romok inkább várra utalnak s bizonyosra vehetjük, hogy azok — Mondorlak és Schöndorf közt középen — Sződi-vár omladécai. Mintegy 6 kilométerrel odább éjszaknyugatra, a mai Glogovác dny-i részén álló omladékok helyén állt Bizere egykori apátságának temploma; ugyanott, hol idáig Arad prépostsági templomát kerestük. A Marosnak egy ága, mint ezt most is jól kivehetni, akkor egészen Glogovác alá kanyarodott; az apátok tehát szedhettek rajta vámot. Másrészt ezek után is el lehet mondani, mire *Karácsonyi* (Tört. Ért. 1884., 131. l.) nagy súlyt fektet, hogy a bizerei apát Sződinek is, Csoltnak is szomszédja volt, a mennyiben birtokai ezekkel határosak voltak.

1) A solymosiak panasza 1514-ből. A müncheni kir. levéltárban (Limbus). — 2) Erre vonatkozó kiváltságlevelének, mely egyúttal alapítólevél, csak töredéke maradt fenn Zsigmond királynak egy 1399. évi okiratában. (Közli Tört. Adattár, II. 256.) Ezt érdekesen fejtegeti *Karácsonyi*, Emlékkönyv, 87—90. l. Kár, hogy akkor még nem ismerte a káptalan ősi birtokaira nézve az orsz. levéltárban Dl. 31121. sz. a levő fontos okíratot, mely 2 pontot szintén közöl az alapító levélből. — 3) *Balássy* a M. Sionban, VI. 350. — 4) Imre király 1197. évi szavai szerint. Ez oklevél NRA. fasc. 1686. nro 2. jegy alatt volt meg az orsz. levéltárban, honnan azonban már a NRA. tomi XCV. 117. lapján tett jegyzet szerint is hiányzik. Közölte azonban *Fejér*, Cod. Dipl. I. 228—229., *Teutsch* és *Firnhaber*, Urkundenbuch, 5. l. és *Wenzel*, Árpádk. új okm. I. 85. — 5) 1220—1235. már ilyenül említi a Váradi Regestrum, 347. §. Ez előkelősége mellett bizonyít; Kálmán király, felszázad előtt, még úgy intézkedett, hogy tüzes vas és forróvíz által való bizonyítást csak a püspökségek és nagyprépostságok (Pozsony, Nyitra) székhelyein enged meg. (*Bathhány*, Leges eccl. I. 454.)

